

De Bosatlas

Door: Henk Donkers

Van lelijk eendje tot monopolist

Binnen het Nederlandse onderwijs is de Bosatlas een monument. Al 128 jaar staat hij op boekenlijsten en al decennialang heeft hij een monopoliepositie. Er is nu een biografie verschenen en het Nationaal Onderwijsmuseum in Rotterdam wijdt een tentoonstelling aan 'De magie van de Bosatlas'.

In 1863, toen de hbs werd ingevoerd, werd aardrijkskunde een verplicht schoolvak en vijf jaar later een examenvak. Er ontstond behoefte aan leermiddelen en gekwalificeerde leerkrachten.

Tot de eerste lichting die een middelbare akte aardrijkskunde behaalde, behoorde de Groningse onderwijzer Pieter Roelof Bos. Op verzoek van de Groningse uitgeverij Wolters ging hij leermiddelen maken voor het aardrijkskundeonderwijs. Hij begon met een Leerboek der aardrijkskunde (1875). Omdat de leerlingen de vele plaatsnamen die daarin voorkwamen moesten weten te liggen, kwam hij in 1877 met Bos' Schoolatlas der geheele aarde. Naast Wolters waren er nog elf uitgeverijen die een schoolatlas op de markt brachten. Ze waren vaak beter dan de atlas van Bos. Toch verwierf de Bosatlas een monopoliepositie. Hoe kon dit boek uitgroeien van lelijk eendje tot toonaangevende atlas? Het is een van de intrigerende vragen in de Biografie van de Bosatlas van Ferjan Ormeling, hoogleraar cartografie in Utrecht.

Concurrentie

Ormeling verklaart het succes uit de stevige band van de hoofdredacteurs met het onderwijs – ze zijn allemaal leraar (geweest) –, hun activiteiten binnen het KNAG, de goede contacten van de uitgever met de markt, diens agressieve verkooppolitiek en diens bereidheid in de atlas te investeren.

Vooraf tussen 1877 en 1902, wanneer Bos hoofdredacteur is, steekt Wolters er veel geld in om zijn elf concurrenten de baas te worden. De lastigste concurrent is de Schoolatlas van de geheele aarde van Beekman en Schuiling, die uitgeverij Thieme in Zutphen vanaf 1889 op de markt brengt. Bos is onder de indruk van de nauwkeurige hoogtekarten en waterstaatkundige kaarten en weet zijn uitgever te overtuigen van de noodzaak hierin te investeren. In brieven verontschuldigt hij zich ervoor dat hij ideeën van de concurrent overneemt. Vreemd is het daarom dat Wolters in 1912 concurrent Noordhoff voor de rechter daagt. Die brengt de Volledige Schoolatlas der geheele aarde op de markt met de naam R. Bos (sic!) prominent op de kaft. R. Bos zou de helft van de kaarten hebben overgenomen uit de atlas van P.R. Bos en wordt van plagiaat beschuldigd. De rechtszaak 'Bos tegen Bos' krijgt veel aandacht, maar Wolters verliest (ook in hoger beroep). De beide Bossen zouden dezelfde bronnen gebruikt hebben en op geografische informatie zou geen auteursrecht rusten.

In 1959 verschijnt er een nieuwe, geduchte concurrent op de markt. Meulenhoff komt met de Atlas van Nederland en de Wereld, een licentie-uitgave van een Oostenrijkse atlas. Volgens Ormeling is deze op dat moment 'de beste schoolatlas ooit in Nederland

verschenen'. Dat Meulenhoff de schoolatlassenmarkt dan niet overneemt ligt volgens Ormeling aan het conservatisme van de Nederlandse aardrijkskundeleraren, die onvoldoende oog hebben voor de cartografische kwaliteiten, en aan de scholen die veel geïnvesteerd hebben in Bosatlassen. Wolters gaat in de tegenaanval en geeft Fer Jan Ormeling, de vader van de auteur van de biografie en (later) eveneens hoogleraar cartografie, de kans de atlas ingrijpend te moderniseren. Zo stijgt het aantal werkuren in een nieuwe druk van gemiddeld 1000 naar 17.100 (bij de 46ste druk). Ormeling sr. maakt van de Bosatlas een (ook internationaal) toonaangevende schoolatlas. Zo laat Ormeling jr. mooi zien hoe belangrijk concurrentie is, maar hij gaat niet in op de paradoxale situatie dat de atlas het nog steeds goed doet terwijl er al decennialang geen concurrent meer is.

Drie levensverhalen

De rijk met kaarten geïllustreerde biografie op atlasformaat vertelt de 128-jarige geschiedenis van de Bosatlas aan de hand van drie levensverhalen. Het is eerste gaat over de inhoud en de vorm van de atlas, het tweede (van Rob van der Vaart) over de atlas als leermiddel, en het derde over de technische aspecten zoals de vervaardiging van de kaarten en reproductie ervan.

Onder hoofdredacteur Bos is de atlas een natuur kundige atlas, zijn opvolgers Niermeyer, Kwast en Eibergen zorgen voor meer economische kaarten en kaarten over de koloniën, Ormeling sr. is verantwoordelijk voor een enorme toename van het aantal thematische kaarten, en het huidige redactiecollectief ten slotte maakt er een geografisch informatiesysteem van. De meeste aandacht krijgen – terecht – Bos en Ormeling. Bos als degene die de atlas opgebouwd en gevestigd heeft, Ormeling als de grote vernieuwer. Vooral Bos is een fascinerende figuur. Directeur Groneman van de Rijks-HBS in Groningen waar Bos les gaf, noemde hem 'iemand van strenge braafheid, meer geneigd tot ernst dan tot vrolijkheid', zo blijkt uit de grafrede die op de Rotterdamse tentoonstelling te zien is. Als atlasmaker was Bos echter niet braaf, maar tegendraads. Terwijl iedereen in 1884 de meridiaan door Greenwich bij Londen aanvaard had als de internationale nul-meridiaan, ging Bos pas in 1902 (de 15de druk) overstag. Ormeling vermeldt het, maar zegt niet waarom Bos zo lang vasthield aan de nul-meridiaan van Ferro (vernoemd naar een van de Canarische Eilanden, het tegenwoordige Hierro). Ormeling vermeldt het, maar zegt niet waarom Bos zo lang vasthield aan de nul-meridiaan van Ferro (vernoemd naar een van de Canarische Eilanden, het tegenwoordige Hierro). Bos keert zich ook tegen de cartografische conventie om zeeën donkerder te kleuren naarmate ze dieper zijn. Hij draait de zaak om en kiest voor donkere kustwateren en lichte diepzeeën. Leerlingen kunnen dan bij het licht van de gaslampen land en water beter onderscheiden en kustvormen beter definiëren, zo heeft hij waarschijnlijk proefondervindelijk in zijn eigen lessen vastgesteld.

Behalve atlassen produceerde Bos ook schoolboeken, aardrijkskundige wandplaten met uitgebreide toelichtingen, handboeken om leraren bij te scholen, en theoretische verhandelingen over de plaats van de geografie in het systeem der wetenschappen (hij vond geografie een natuurwetenschap). Daarnaast was hij examinator bij de mo-opleiding aardrijkskunde en bestuurslid van het KNAG. Bos is nooit hoogleraar geworden, waarschijnlijk omdat hij kweekschool in plaats van hbs had. Zijn jongere broers, die de hbs wel konden doorlopen, schopten het wel tot hoogleraar. Voor Bos persoonlijk was het een tragedie, maar voor de uitgever en de Bosatlas een zegen. Want waar komt zijn enorme productiviteit anders vandaan dan uit een drang zich te bewijzen?

Kaartevolutie

In zijn hoofdstuk over de Bosatlas als leermiddel laat Rob van der Vaart zien hoe de relatie tussen schoolvak en atlas zich ontwikkelt. Tot 1925 is de atlas een marginaal of niet gebruikt leermiddel. Eigenlijk ontstaat er pas na 1960 een innige band tussen atlas en schoolvak als schoolboeken ernaar verwijzen en examenvragen erop geënt worden. De inhoud van de atlas wordt dan ook direct afgeleid uit de eisen van het vak. Interessant aan biografie en tentoonstelling is ten slotte de evolutie in de vervaardiging en reproductie van de kaarten. Tot 1929 worden de kaarten in spiegelbeeld gegraveerd in kalksteen, een uitermate secuur werk dat per steen wel zes maanden duurt. Op de tentoonstelling in Rotterdam is daarvan nog een fraai exemplaar te zien (in Groningse tuinen schijnen nog duizenden (proef)exemplaren te liggen). Later schakelt men over op schaafkarton en plastic beelddragers. Nu wordt de hele atlas digitaal geproduceerd. In vierkleurendruk. Ooit, bij de 40ste druk (1959), was dat twaalf(!)kleurendruk.

Samen geven boek en tentoonstelling een interessante kijk op de ontwikkeling van de Nederlandse (school)atlasproductie en de schoolaardrijkskunde. ■

Biografie van de Bosatlas, 136 pagina's, atlasformaat, gebonden. Tot 1 januari 2006 € 29,95, daarna € 34,95. In combinatie met de Grote Bosatlas betaalt u € 69,95 (wat neerkomt op een korting van € 26).